

«Աստուած տայ, որ սիրտս նոր յուսով լցուի.
Այդ օրից կենալքեր կը տամ ես գործի».

Եւ սպասում էր, որ կը հասնի այդ օրը եւ Ս. Զահ-Աղիզը կը լինի «Լեւոնի գործի, երգիչը, Բայց իրար»։ Ս. Զահ-Աղիզը գրանից յետոյ բաւականին բան գրեց, բայց պօժմայի սպասում չարու-նակութիւնը լայն շտեմաւ։ Երեւան եկան նոր վի-պասաններ՝ Բաֆֆի, Մուրաջան, Հերկանգադէ եւ այլք, որոնք Սարգսնաբերի, Գուգուկեաններին, Գարեգիններին ու Գիմաքեաններին մէջ բաժա-նեցին այն մեծ գործը, որի աւետողն եղած էր Լեւոնը։

Ի վերջոյ չեմ կարող շինոտութանել, որ ես անձամբ սիրում եմ Լեւոնին, եւ նրա վերջը կար-գալիս եմ յիշում եմ Խաչատուր Աբովեանին, Նապարտակին, Նալբանդեանցի եւ ուսանայ միւս պիտներին։ Լեւոնը այն հպարտաբար անձնաւո-րութիւններէն է, որոնց այնքան բարձր է դասում քի Գիդգեղեկին իր Սպիտակ խաչի մէջ։ Սակիւ առ սակաւ ասում է նա, — գարիք-դար, հասարակու-թիւնը, որ մարդ է ստեղծում, ինքն էլ վերանո-րգում է, մարդու ձեռքով։ Մանաւանդ նշա-նաւոր է այս գործում այն փոքրամիտ անհատների ազդեցութիւնը, որոնց հանձնար թափանցում է արդայտի մէջ, մաքի եւ գործի այն պիտներներին, որոնք յանգում են մեծ-մեծակ ընթանալ գեռ եւս շարժում ծանապարհով, այն անձնուրայ եւ մարդասեր մարդկանց, որոնք — շատ անգամ չնայած զրկանքների, վրաւորանքների եւ վըշ-տերի — համարում են միջ, որ կենալքի գալուստն երազ չէ։ Գլխաւորապէս այդ անհատների շնոր-հին է, որ մարդկութիւնը կարողացել է գտնէ փոքր շափով բարձրանալ ֆիզիքական կենալքից՝ զէպի աւելի լայն, ազատ եւ լուսաւոր սապարէզ։

«Այսպիսի մի անձնաւորութիւն է ներ-կայանում մեզ — մեր, հայերիս կենալքի մէջ — Լեւոնը։

«Լեւոնական անշուշտ գեուար էր բաժա-նուել այդպիսի մի հերոսի եւ միջ հաստում ենք, որ նա լիովին անկեղծ ասում է իր վերջա-բանի մէջ՝

«Երբեք չը գգայի այնքան տրամութիւն,
Երբ Լեւոնի հետ ես բաժնուեցայ. —

Ա՛հ, մի կապարեայ ծննդ ծանրութիւն
Եկաւ ես նստեց իմ կուրծքի վերայ».

«Շարն եր հեղինակին անձատուել Լեւոնից՝ եւ ոչ միայն այն պատճառով, որ Լեւոնն աղիւ-գործիչ էր եւ լաւ մարդ, այլ եւ այն պատճառով, որ Լեւոնը հեղինակի կտորն էր, հոգու հատորը։ Ս. Զահ-Աղիզի եւ մանկավարժական, եւ բանաս-տեղծական, եւ հրապարակաստական գործու-նեութեանց ստիճը գտնուում է Լեւոնի եւ նրա շըջանի մէջ։ Ս. Զահ-Աղիզը իրանը ունի հաւ-գարեան փիլիսոփայի խօսքերով ասել՝ «Իմ էու-թեան ոչ մեծագոյն բայց լուսաւոր մասը՝ Լեւոնի վշտի մէջն է» (էջ 83, 84 եւ 85)։

Պ. Բերբերեանը վեր հանելով «Լեւոնի վերջը» պօժմայի ինչինչ արժանաւորութիւնները՝

քաջարար պաշտպանում է նրան սանձարձակ յար-ձակուող քննադատների դէմ եւ մի քանի այն-պիսի ճիշտ մտքեր է յայտնում, որոնց հետ չե կարելի չհամամայնուել։

Համակերի իւրի վեհեղութիւնն մի առանձին ուսանելի ուսումնասիրութիւն հրատարակեց՝ ամբողջապէս Ս. Զահ-Աղիզին նուիրած, որտեղ ծար-տար գրել տակից քննադատական վերլուծու-թիւնը Լեւոնի վերջը, պօժմայի մասին, տեղեկ ուղղակի կատարեալ խորութեան է հասնում, իսկ եթէ պատահում են չափազանցութիւններ, այդ առիթն են առել վեհեղութիւնն իր երախտագի-տական գեղեցիկ զգացմունքները արտայայտելու այն մարդուն, որին բարդ է ունեցել ինքը ողա-կիրտելու Լազարեան ճեմարանում ուսանելու։ Ռուսահայերի 50 — 60ական թուականներին մտաւոր հասարակական շարժման պատկերացման մէջ վեհեղութիւնն Ս. Զահ-Աղիզին հոշակում է Ս. Նապարեանի, Խ. Աբովեանի եւ Մ. Նալբանդեանի գրական գործունէութեան լաւ հետեւող ու շա-րունակող «հասարակաց մշակ», Բայց առաւելա-պէս նա կանգ է առնում «Լեւոնի վերջը, պօ-ժմայի եպիսոպոսականութեան վրայ, շըջանիւրով ժամանակակից հասարակագիտական լուրջ խնդր-ներ ու պահանջներ։

Լեւոնը պօժմայի ուղե հերոսը կարծես ելի՝—բեկ է ինչեցեւում՝ հեղինակին նմանուելով, նա էլ է ծագում առեւ հին Լայկական աղետա-կան տոհմից՝, ապրել է նոյնպէս Մոսկուայում, նա էլ է պառւս մօրը թողել հայրենիքում եւ միշտ նրա կարօտը քաշել, նա էլ հեղինակի նման մի ժամանակ հրապուրուել սիրային արկածներով եւ յետոյ խորտակուած սիրուց դառն հիստիա-փութեան գիրկը նետուել։

Սակայն հեղինակը շուտով է բաժանում պարզ նմանողութեան շըջանից՝

«Ի՜նչ եւ Լեւոնը սիրեց անշուշտ,

Բայց այս դիպումսից չկարծես, ընթերցող,

Որ Լեւոն եւս — նայն ենք, մի արիւնի։

Ո՛վ է Լեւոնը եւ ի՜նչ է ներկայացնում։ Դա մի հաւաքական տիպ է, մի կենդանագիր պատկեր, մի ազգու մարմնացած բոլոր ժամանակակից հա-սարակական անտարբերութեան, յոռի, այլանդակ երեւոյթների եւ մի ուժգին սթափեցնող կոչ կենսունակ պահանջների նուիրաւորման։ Լեւոնը մի բարձր կրթութիւն ստացած երիտասարդ է. երբ Մոսկուայի հրդեհին տեսնում է իր ազգի թշուառութիւնները, ուզում է գործունէութեան սպարէզ ինչեւ, լուսաւորութեան ձառագայթ-ներ ցլացնել այնտեղ. ըմբռնելով նրա վերջը ուզում է գարմանել, հաւաքելով՝ «անգին հայ-րենիքի ցաւերին պատճառ»։ Առանձնութեան մէջ նա շատ տխուր տարիներ անցկացնելուց յետոյ, վերջապէս մոռնում է վերադառնալ կովկաս, որո-

ւ Հիմա հայ կարծելու, որ Զահ-Աղիզները ինչ Լայ-կական «կամարակաւ» կողմն նախարարական տոհմից են (սեւ 40. Զահ-Աղիզը գրողը Մ. Բերբերեանի)։

նեյս գործունեութեան աւելի լայն ապարեզ, որպէս յուսատարութեան կենդանւոյն նա էլ Բայրօնի եւ Պուշկինի հերոսների նման վերջնում է իր հետ ճանապարհորդական սիրած զբոսը:

Միւս գրքերից մեծ պաշար առած .
Տխուր մեղեդիք Հէյնէ պոլէտի .
Վեօսեթի Փառաստ, այս տնտիս քերթ ուսած .
Թափառաշրջիկ արեւմտեան Հարօղի .
Երգիծանէ՛ք գործը Յոբանաի,
Իւ Բերանձեի ողելից երգեր,
Իւ պատմութիւնը լրջամիտ Բեզըի .
Իւ Շէքսպիրի ողբերգութիւններ .
Մի քանի համար Մեյրիօղ Պոլիսի,
Մի քանի երգեր մեզ ծանօթ Վոմի...

Դուռնօթ Վոմը Մ. Նարեանդեանի՝ մասին է ակնարկուած, որի գրական ազդեցութիւնը Մ. Նարեանի հետ նոյնպէս պարզ նկատելի է Լեւոնի ոգու եւ ուղղութեան վրայ. եւ ահա Ս. Շահ-Ազիզը նուիրում է այս համարական տողերը Մ. Նարեանդեանին.

Բայց քեզ հանում եմ այս տխուր դասից,
Ո՛վ նոր հայախոս եւ աշխիւ մշակ,
Քեզ կարող էի անմահ փուշերից
Քաջ մարտիրոսի բոլորել պատիւ .
Քուրբդ լարեւն ապաս շարժվում են,
Երբ ապաս քո կամք, ապաս քո հոգին .
Լսկպէս սոխակներ ներգաշխնվում են
Հեռու վանդակից թփերի միջին .
Սրտիդ կսկիծը — կսկիծ է ազգի,
Իւ ոչ մի դիմակ կեցածատարութեան .
Գրչեզ վատարը — միծու թիւն Հայի, —
Թեեւ հայասէրք են քո դառածան...
Ո՛վ ազգի անգամ, յուսերձ յարգելի,
Թող միթարե կուրծքիս հստաշուք .
Վայնձառ ճակատագր Հայրենասիրի,
Որի վարձն եղաւ ապերիտ զգիւնք...

Լեւոն էլ զգայուն է եւ մտախոհ Մ. Նարեանդեանի պէս. Երբ առաջին անգամ տխուր արտում մտաւ հայ աշխարհը, թէ եւ բնութիւնը շուր կոյմը հմայիչ իւր գեղեցկութիւններով, բայց նրա սիրտը ապրող ժողովրդի խոր, թանձրամած ազիտութիւն եւ բարոյական թմրութիւն տեսաւ . եւ թափառեալով Հայաստանի հնութեան բեկորներին, նկարագրում է նրա վիճակը, իր տեսած, զգացած տպաւորութիւնները, որոնց մէջ ոչ հարուստ տեսարաններ կան, ոչ մեծ գործողութիւններ եւ ինքնիշխան, այլ մի չափազանց պարզ եւ անարեւեստ հիւստած ուղեւորի հայրենասիրական եւ ազգասիրական մտքերի եւ խորհրդածութիւնների վշառման եւ հիասթափման տրամադրութիւններով մալլում է հոգին, երբ օտարների մէջ տեսնում է վերածնութեան ոգի, նոր կեանք, նոր եւանդ ներշնչուած . —

«Հի.սիսափայլ», մէջ Մ. Նարեանդեանը օտարացում էր եւ կոսե իւրեանալ կեղծանունով:

Նա տեսնում էր եւ իտալական
Շողիպպեալ սիրոյ մութ ծամք կնքած
Յաջողակ գործը, եւ Գարիպալեան
Ձէնքի յալճութիւն, այնքան հոգալուստ:

Իսկ հայերի մէջ, իտալար հայրենիքում...
Հինը, մարդկային գիտակցական ինքնուրոյնութեան իրաւունքներից զրկուած . ստուկ, մարդիկ յիշուեց մոռացուած, անտարբերութիւն, մոռաց շատ հերից հեռու նիւթապաշտութիւն, հարստահաւութիւն, հաւատի հիմունքներ խաղիւստ, տգէտ կերակրանութիւն, ազգային իրաւունքներ բռնութեան մասնաւոր, շխան կարգին զպոյցներ, վարժարաններ եւ ժողովրդի գեկալարող յուսամիտ առջնորդներ... բայց հայրենիքի սէր վառվում էր իրութեան երիտասարդ Լեւոնի ստիպում է շվհատուել, յոյսը չկորել եւ նա ուզում է ձայն բարձրացնել եւ արթնացնել մեռելային քնից թմրած հայրենիքին:

Ո՛վ դուք հայ մարդիկ, մեր աշխուսթիւն,
Քանի՞ գիցել էք ապակիւնութիւն,
Վիամիք սակաւ սթափում էլ քնից,
Թափել ցեղերը, զարթնել զագաղից:

Իւ նա այդ տխուր միջավայրում աշխատում է գործի հրաւիրել շրջապատացներին, հայրենակիցներին, ջարդելով նոր համակրելի սկզբունքներ եւ ազգի փրկութիւնը գտնում է յուսատարութեան, ուսման մէջ:

Ուսում եւ ուսում մեզ հարկաւոր է,
Ուսումը անէ թող մեզ բարդաւոր .
Ուսումը հային թող բուսուրանէ
Մի բարի վիճակ եւ կեանք փռաւոր:

Նա պահանջում է լաւ դպրոցներ, լաւ զարգացած ուսուցիչներ, իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած յուսամիտ հոգեւորական դաս, ծագած գրականութիւն եւ այլն: Իւ կարծես այսօր էլ դեռ հնչում են թնթերցողների ակնալին բանաստեղծի այս առաջին տողերը՝

Թեւ ծանր պիտոյքն հասարակութեան
Դուրձաւ քո համար նիւթ մտածութեան,
Թեւ արտիզ վրայ ծանրաշաւ ներկայ,
Որպէս քո կեանքի մի մեծ առարկայ -
Քեզ, ազգի անգամ եւ ազգի որդի,
Լեւոնի վիշտը առաջարկեցի:

«Լեւոնի վիշտը, — ասում է Վեպուկիսին իւր քննադատականում, — Շահապիքի բոլոր գրածութիւններից ինքնուրոյն է եւ ամենահետաքրքիրն է ներկայանում, ինչ ներքին բովանդակութեամբ, նրա մէջ փայլեց բանաստեղծի ամբողջ աշխարհահայեցողութիւնը, կեանքի հայեցողք, հայրենի իրականութեան վրայ կարծիքը, արտաքրայացունելով իւր մէջ եւ այն շրջանի ամբողջ ձգտումները: Լեւոնի վիշտը, հիմունքից կարելի է Կազախար կազմել այն մասին, թէ ի՞նչ ձգտման էին հետե-

ուսմ եւ ինչ գաւառանք ունէին Հայ երիտասարդութեան ամենայնազոյն ներկայացուցիչները (Ա)ական թուականներէ. բանաստեղծը միտել իրեն է խոստովանում, թէ ժամանակակից կեանքից պօռմ գրելու միտքը թելադրել է մեծ չափով Հասարակական Հարցերը շտապելու ցանկութիւնը... (էջ 15):

Հետաքրքիր է Վեսելովսկու «Русское влияние въ Современной Армянской Литературѣ», աշխատութեան մէջ ապագրուած Սմբատ Էաճ-Ազիզի այն պատասխանը. որով բացատրուում է նրա ինչ ազդեցութիւն կրելու ուսն հեղինակներին — «Ռուս բանաստեղծներին ամենից խոր ապուստուծութիւն են տրել ինձ վրայ Պուշկինն ու Լերմոնտովը, գրուած է Սմբատ Էաճ-Ազիզի Վեսելովսկուն... Պուշկինով եւ յափշտակուում էի, ինչպէս մի ցանաջնակովս ու ճշմարիտ բանաստեղծ արուեստագէտով, որի ստեղծագործութիւնը գրականի պէս փայլող մի սիրուն ծաղկած այգի է... Մէկ նայելէք, ինչպէս է նկարագրում նա բազմազան բնութիւնը, երգում սէրը, ինչպէս փայլեցնում ինձ ու ներկերի հարստութիւն կայ նրա յաւազոյն գրուածքների մէջ... «Եւ գինի Օձեգինի (մի որոշ աստիճան մինչ անգամ «Գրաֆ Դուրիսի») ազդեցութեան հետքեր նկատելի են իմ «Լեւոնի վշտի» մէջ... ինչ վերաբերում է Լերմոնտովին, նրա գրուածքները (օրինակ «Մեր ժամանակի հերոսը») շատ մտքեր էին ծնեցնում ինձում, ներգործում էին վրաս իրենց ներքին բովանդակութեամբ, նիւթեր էին տալիս մշակելու համար...»

«Խօսք չկայ, որ իմ վրայ, ինչպէս եւ ամբողջ սերնդի, ազդել են բարեփոխութիւնների շրջանը, Էպոքը եւ նրա ցոյցաւոր ուսն կեանքի վրայ, «Լեւոնի վշտը, որտեղ մերկայցում են Հայ իրականութեան մութ Գրեյփները եւ նրա վերածնունդի մասին յայտնեն արտայայտուում, ստեղծուել է այն ոգեւորութեան շնորհիւ, որ առաջ են եկել գրեւորչների ազատութեամբ» Յիշում եմ, թէ ինչպէս եւ սրտիս մտ էի առնում այդ անցքը...»

«Ստեղծագործական շրջանում եւ պատկանում էի այն երիտասարդների թւում, որոնք ամենից աւելի էին եռանդով հետեւում ուսն ամսութեանը, օրինակ, Ժամանակակից, ունանք մէջ արծարծուող հարցերին... 1859 թ. Ժամանակակից է առնուած «Լեւոնի վշտի» երգերից մէկի մակագիրը (Էպիգրամ)։ Գարայի բովի՝ իմ կարգադրած «Վշիւն ընկեր, մեռանում եմ» ոտանաւորը թելադրեց ինձ սեփական ոտանաւոր գաղտփարը, որ սիրուած է համարեայ նշանակալի բայց յետոյ կրում է ուրիշ բնոյթ, վերաբերում է Հայերի փոփոխութեան... (Տե՛ս «Վշտի» Հատուածները Բ. մաս. թարգմ. Էմմ. քաճ. «Նաղարանը» Ռուս գրողների ազդեցութիւնը ուսուցչայ գրողների վրայ)։ «Լեւոնի վշտի», պէտք է ասած, բոս ձեւի յօրինման, աւելի հետեւողական նմանութիւն է Բայթի Զարդ. Հարօղի, բայց ինքնուրոյն կազմութիւն ունի մեր վիճակին եւ բնոյթներին նուիրած։ Պօռմայի մէջ մենք նկատուում ենք եւ բայթուանման լեռնկական շնորհներ։ Մեզ թւում է, որ հեղինակը չէի էլ ծանօթ թափուս փարի շատ է հե-

տաքերի կապ կամ հանգոյց յօրինել եւ նա շատ քիչ տեղեկութիւններ է տալիս իր հերոսի կեանքի մասին։ Չնայած թեքութիւններին, Լեւոնի վշտը, նշանաւոր է նրանով, որ նրանում բանաստեղծութիւնը հասցրուած է երաժշտական կատարելութեան եւ արտայայտութիւնը գեղարարականորէն է, Այդ տեղ Սմբատ Էաճ-Ազիզը, պատկերաւոր ունի եւ հետաքրքիր ձեւերի տակ, կարողացել է թափել այնքան գեղեցիկ կերպով իր ներքին աշխարհի ամբողջ ոյժն ու թափը, կարողացել է թղթին յանձնել կենդանի գոյնի ու իր գաղափարներն ու գեղարարութեանը։ Այս, գրական հրաշալի վրայ մենք գեւ շուտենք գրա նմանը եւ միջոց հաստատար Քայց տնտեսական է, որ մենք ունենք ուշադրութեան արժանի մի քանի պօռմաններ՝ մեր երիտասարդ բանաստեղծների գրչից կամ, օրինակ՝ Հանթի «Լեւոն աղջկի», Յար. Թումանյանի «Գայի Մատարան», Յովհ. Թումանյանի «Վնու շը», «Լուսեցի Սպար», Վ. Միրտերանի «Լուսարի որս», Գեղեցիկի Գեմերանի «Կեանքի տեսիլ», եւ այլն։

Սմբատ Էաճ-Ազիզի ազդեցութիւնը նկատելի է ուսուցչայն նորագոյն բանաստեղծների վրայ։

(Հարաւ-Կելի)

ԳՐԱԿՐԱԿԱՆ

ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ԵՐԵՄԻԱ ԶԷԼԷՊԻ Կ. ՊՅԼՍԵՑԻՈՅ

ՊՈՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍՅՄՊՈԼՍՈ

ԷՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԶՕՁԹ. Վ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

(Հարաւ-Կելի)

ՎԵՏԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒՆ

Ի քննատիւն սկսեալ մինչ ի պողոտ եւ տուփայն, եւ նաեւ, եւ մէկընդմէջ։ Եւ պատմութիւն չալալայն, եւ մէկըն ի սուր աստուածութիւն։ Եւ ֆիւնս պողոտայն։

Յետա առնուք զձայն ծովուն՝

մտանքի ի քեզատիւնան,

Նուաւջոք գառ ի վեր գնալ՝

Քարքը շուր լեռնայն ընթանան,

Երբեմն ի տեղ թուղթ շինեն՝

եւ զմախ հանել շրջապան։

Պառն այնու քեզատիւնէ՝

յառաջնց ջարդ եւս մնացան

եւ արքունեաց զպարութա՝

աստ ծծենք եւ ըստ դիպման տան,

եւ պէկկի մանարայ զօճից՝

տայ զմանուն եւ զկաթն յապարան։

Ծառք մեծամեծք եւ ալօրիք՝

յեկը գետնի երթողք ի խրախման։

Արդ ետառի որպէս եւ այլան՝

զի համայնց սիրտ ի արտմութեան։